

ТАБУЇЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ *СМЕРТЬ*

Єловська Ю. В. Табуїзація концепту *СМЕРТЬ*.

У пропонованій статті зроблено спробу окреслити табу, наявні в українській культурі. Предметом особливого зацікавлення стають заборони, що виникли на основі ціннісно-значущих образів концептосфери українців, зокрема пов'язаних із концептом «смерть». У розвідці проаналізовано фразеологічний корпус і літературні твори українських письменників, виділено основні способи актуалізації табу, дотичних до зазначеного вище образу.

Ключові слова: концепт, табу, фразеологізм, образ, смерть.

Еловская Ю. В. Табуизация концепта *СМЕРТЬ*.

В статье осуществлена попытка представить табу, свойственные украинской культуре. Предметом особого интереса являются запреты, возникшие на основе ценностно-значимых образов концептосферы украинцев, а именно связанных с концептом «смерть». В данном исследовании проанализирован корпус фразеологизмов, а также ряд художественных произведений украинских писателей, выделены способы актуализации табу, касающиеся вышеупомянутого образа.

Ключевые слова: концепт, табу, фразеологизм, образ, смерть.

Yelovska Yu. V. Taboos within “the death” concept.

This article attempts to outline taboos in Ukrainian culture. The main outlook is given to the prohibition arising from Ukrainian value-significant conceptual images, in particular the bans related to the “death” concept. This paper focuses on analyzing Ukrainian idioms stock and literary works of Ukrainian writers, and distinguishing the main ways of taboos representation.

The death image is one of the central Ukrainian archetypes. Ukrainians imagine death as an ambivalent nature symbol. On the one hand, it represents the end of the human’s body life, and on the other it is a kind of transition from this world to another world (eg. Ukrainians believed that after dying a person either falls asleep or becomes the guardian of the family). Everything associated with the loss of life and funeral processions requires special attention, since these ritual activities have a number of prohibitions and restrictions; also certain taboos are imposed on the process of speaking itself.

Being cautious in word usage is a specific characteristic of Ukrainians, which can be directly traced while discussing notions indicating death concept. Certain fears in pronouncing the words nominating keywords such as death, to dye, deadman are associated with the strong belief in the magical power of words and the initial fright of incurring misfortune. Accordingly, a person tries to avoid explicit concept definitions while replacing them by means of periphrastic constructions. Taking into account the nuclear and peripheral components of the death concept and analyzing the Ukrainian language a number of central units can be distinguished (death, dying, dead, cemetery) and some peripherals, which represent associative and figurative meaning through interconcept connections giving additional shades, narrowing and clarifying the general concept content.

Language materials confirm the purpose avoid of death nominations. The language units structural characteristics show that the death concept is mostly described by predicate or infinitive constructions, sometimes complicated by additional elements that give this image the processing sign. Frequently the keywords are replaced by the substitutes containing such mental images as land, world, soul/spirit, path/ road etc. Decoding these paraphrase constructions requires contextual guidance and knowledge of Ukrainian cultural features.

Key words: concept, a taboo, idiom, image, death.

Мова – один із найголовніших чинників, який вирізняє певну національну спільноту з-поміж інших, виражає її етнічну самобутність і неповторність. За В. Масловою, мова постає фактом культури, її складовою частиною, у якій акумулюються ключові концепти культури народу [7, с. 53]. Зацікавлення дослідників проблемою ідентифікації сутності концепту, його диференціації у площині різних етнокультур засвідчує поява низки наукових публікацій зарубіжних і вітчизняних мовознавців (А. Бабушкін, С. Воркачов, О. Залевська, В. Карасик, О. Кубрякова, Т. Луньова, В. Маслова, З. Попова, А. Приходько, Ю. Степанов Й. Стернін, О. Хорошун, І. Штерн та ін.). Й. Стернін так витлумачує концепт – «це одиниця концептосфери, тобто упорядкованої сукупності одиниць мислення народу, яка

містить у собі всі ментальні ознаки того чи того явища, відображені у свідомості народу на даному етапі розвитку, і забезпечує осмислення дійсності» [8, с. 65]. Планом змісту концептів є вся сукупність знання про певний об'єкт навколишньої дійсності, а планом вираження – сукупність різних мовних засобів. Концептами стають тільки ті явища дійсності, які актуальні й цінні для цієї культури, мають велику кількість одиниць для їхньої фіксації, виступають темою прислів'їв і приказок, поетичних, прозаїчних текстів тощо [7, с. 28]. Сукупність ціннісно-значущих образів, що складають концептосферу окремої етнокультури та впливають на формування у свідомості її носіїв певних правил і норм поведінки, а також табу, яких має дотримуватися людина.

Під табу розуміємо передусім заборону, накладену на окремі об'єкти та види дійсності (предмети побуту, їжу, місця перебування). З позиції лінгвістики табуйованими стають лінгвоодиниці (звуки, букви, лексеми, словосполучення тощо), а також теми, тактики, спілкування з окремими особами, зумовлені різними екстралінгвальними чинниками.

Метою цієї розвідки є визначення особливостей вербалізації табуйованих явищ, пов'язаних із провідними концептами української лінгвоспільноти, зокрема концептом «смерть».

Образ смерті – це один із центральних архетипів української лінгвокультури. В уявленнях українців смерть має амбівалентну природу. З одного боку, вона уособлює припинення існування людини чи тварини, її кончину, а з іншого, – перехід в інший світ або форму існування (наприклад, українці вірили, що помираючи, людина або засинає, або стає охоронцем родини) [2, с. 553–554]. Страх і благоговіння перед смертю змушують виявляти поважне ставлення як до самої події, так і до супровідних явищ (поховальні церемонії, поведіння з померлим, ритуалізована поведінка живих на кладовищі тощо). Узагалі все, що пов'язане з втратою життя та поховальними процесіями, потребує особливої уваги, оскільки ця обрядова діяльність містить низку заборон й обмежень, так само певні табу накладаються на процес говоріння.

Обережність у слововживанні, яка є специфічною характеристикою представників української лінгвоспільноти, прямо простежується у використанні лексем на позначення смерті.

Побоювання безпосереднього вживання ключових слів *смерть*, *померти*, *мрець* пов'язуємо з вірою в магічну силу слова та первісним страхом накликати на себе нещастя. Відповідно, людина намагається уникати промовляння експліцитних лексем-репрезентантів концепту *смерть*, замінюючи їх перифразами. Зазначена підсвідома тривога змушує комунікантів утриматися від прямого називання смерті і сприяє виникненню евфемістичних слів-замінників. Одним із різновидів таких евфемістичних сполук вважаємо фразеологізми.

Зважаючи на ядерну й периферійну складові згаданого вище концепту, виокремимо центральні мовні одиниці цього образу (*смерть*, *померти*, *мрець*, *цвинтар*) і периферійні номінації, які увиразнюють додаткові відтінки, звужують і уточнюють загальне поняття, репрезентують асоціативно-образні значення через міжконцептні зв'язки. Аналіз мовного матеріалу підтверджує думку спеціального уникання номінацій смерті. Проведені спостереження засвідчують, що за структурними характеристиками серед лінгвоодиниць на позначення смерті переважають дієслівні предикативні чи інфінітивні конструкції, подекуди ускладнені додатковими елементами. Д. Зеленін зазначає, що іменників, які б називали цю подію, досить мало, і навпаки, її більше характеризують дієслова *пропасти*, *піти*, *спочити*, *заснути*, *відійти*, *покинути* тощо [3, с. 64–65, 77, 152–155], що очевидно надає цьому концепту ознак процесуальності.

Цікавою маркаційною особливістю вербалізації концепту *смерть* в українській культурі є заміщення небажаної лексеми номенами інших концептів. Припускаємо, що, конструюючи евфемістичні фразеологічні замітники на позначення смерті, українці свідомо вдаються до використання більш «безпечних» номінацій. З-поміж них частотними є ядерні дієслівні поєднання з лексемами-репрезентантами таких ментальних образів як:

– земля: *іти в сирю землю* (5, с. 278), *із сирюю землею повінчатися* (5, с. 283), *покритися землею* (5, с. 536);

– світ: *переходити на той світ* (5, с. 278), *розлучитися зі світом* (5, с. 612), *іти на той світ* (5, с. 278), *прощатися з білим світом* (5, с. 581), *відходити / відійти у Царство Небесне* (5, с. 101);

– душа / дух: *погубити душу з тілом* (5, с. 528), *душа виетіла з тіла* (5, с. 226), *душа переставилася* (5, с. 226), *душа прощається з тілом* (5, с. 227), *спустити дух* (5, с. 686);

– путь / дорога / шлях: *іти в останню путь* (5, с. 84), *іти в далеку дорогу* (5, с. 277), *скінчити свій шлях* (5, с. 587);

– лава: *лягти вздовж лави / на лаву* (5, с. 360), *положити на лаву* (5, с. 538), *на лаві* (про небіжчика / померлого) (5, с. 322) тощо.

Чимало прикладів застережного ставлення до образу смерті фіксуємо у творах українських письменників: *Жив із нею як із жінкою. Розписуватися мали. А його ж відмовляли. Переказували стерегтися маскальки. Через неї і в землю пішов. А їй Бог дав життя. І дитині дав життя* (3, с. 144); *Марат швидко зорієнтувався в ситуації, змусив перехожу викликати міліцію та швидку, і доки та набирала холодними пальцями потрібні номери, зробив невідомому масаж серця, повернувши сердегу фактично з того світу. Після чого дочекався медиків та міліцію й навіть проїхав до відділку, аби все пояснити* (2, с. 98); *Син Шкандиби гуляє з старою Лимерихою, п'яницею непросипною, що прогуляла всю свою худобу, все своє добро! Боже мій, боже! Як йому на тому світі лежатиметься? Та його і кісточки під землею зворухнуться!.. Що якби він устав та подивився на свого сина, глянув на його, – од нестямки б знову умер!* (4, с. 210); *Її головонька схилилась і чиста душа покинула тіло. Татарин плюнув на неї, і всі вороги повернули назад* (1, с. 12).

Наведені ілюстрації експліцитно не називають факт смерті, проте спонукають співрозмовника звернутися до пресупозиційного фонду знань, які містяться в його свідомості, задля правильного декодування інформації, завуальованої у фраземах. Так, земля ще з язичницьких часів шанувалася та вважалася священною. Будучи персоніфікованою істотою, вона сприймалася наче мати, що дає людям усе, потрібне для життя, і водночас забирає до себе по смерті. Тому в уявленнях українців земля стає праобразом могили, останнього спочинку праху людини [2, с. 243–245].

Наступний концепт – *світ* – представлений у двох протилежних значеннях: 1) *цей / білий світ*, що уособлює життя й репрезентує світ живих; 2) *той світ* – потойбічне життя, світ мертвих. Пізніше з розповсюдженням християнства найменування місця перебування душі померлого після смерті отримало нову назву, а саме – *царство Небесне*. Відповідно, фразеологічні одиниці *розлучитися зі світом*, *прощатися з білим світом*, *іти / переходити на той світ*, *відходити / відійти у Царство Небесне* засвідчують факт перетину межі між

світами, який відбувається лише по смерті людини. Об'єктом переосмислення в народній уяві стає концепт *дорога*, який являє собою прожите людиною життя, а кінець дороги – її смерть [2, с. 196].

Лави постає предметом побуту (дошка або кілька дощочок на стояках), на яку сідають, кладуть або ставлять що-небудь. Українці, згідно зі звичаєм, використовували *лаву* в поховальних процесіях, зокрема на неї клали небіжчиків, перед тим як віднести тіло на кладовище. Звідси й впливає значення фразеологізму *лягти вздовж лави, положити на лаві* – тобто померти [2, с. 326]. Очевидно, така традиція стала підґрунтям для створення низки фразем на позначення концепту *смерть*.

Рушійною силою людини, за міркуваннями українців, є дух і душа. *Дух* постає сутністю, що бере участь у житті природи та людини, виступає посередником між душею й тілом, є своєрідною свідомістю душі. *Душа*, за релігійними уявленнями українців, – безсмертна, нематеріальна основа в людині, що становить сутність її життя, яка по смерті відділяється від тіла [2, с. 208–209]. Очевидно, тому в зазначених прикладах дієслово *вмирати* замінюється конструкціями на позначення виходу *душі* чи *духу* з тіла (*спустити дух, погубити душу з тілом, душа вилетіла з тіла* тощо), що означає відсутність життєдайної сили в людині, тобто смерть.

Поховальні традиції українців мають низку застережень, пов'язаних із тілом померлого, поведінкою людини під час похорону й на кладовищі тощо. В уявленнях представників української лінгвоспільноти не прийнято голосно говорити, кричати, стукати в домі, де є покійник. Також не можна залишати тіло померлого вночі самого, щоб нечистий не забрав його душу [5, с. 312; 6 с. 431]. Чимало правил існує при підготовці небіжчика до поховання, як-от: омивання, переодягання, спалювання, готування поминального обіду і т. д.

Певних заборон зобов'язані дотримуватися й родичі покійного. Так, наприклад, якщо в хаті є померлий, вони не повинні багато говорити чи приказувати особливо протягом приготування чи подавання поминального обіду. Здебільшого члени родини мають мовчазно готуватися до ритуалу поховання: *А як будуть столуватися, а ви отут перед хати, але ні, ліпше у саду столи покладіть, то ви, домашні, не говоріть багато. Не бігайте одно перед одного, то вам, кажу, не весілля – то коماشня, то поминки. Най одна носить тарелі.*

Друга забирає. Але не приказуйте коло стола, як коло вмерлого. Не всім людям смутно буде, як вам. То нащо на людей смуток нагонити? Ще скажуть, що їди вам було шкода, то й голосили коло столів, аби люди менше їли (3, с. 128–129).

В українській традиції існують і перестороги щодо поведінки поряд з тілом небіжчика. Наведені нижче ілюстрації репрезентують заборону на сварку й надто довге голосіння за померлим родичем: <...> **Коло тіла ні за що не сваріться. Бо то таке... Котрась забуде, де що поклала, а друга влютиться, та й маєш готову сварку. А коло тіла сваритися не можна. Підіть у комору й по мирові переговоріться собі та й зробіть так, як треба. <...> І не тузїть довго. Туга людину старить. Та й від людей нефайно. Згадати – згадуйте. Службу за упокій душі наймайте. Але не ридайте так, якби учора мене поховали. То є недобре** (3, с. 129).

Не всі особи допускаються до мерця. Так, наприклад, до тіла померлого забороняється підходити вагітним жінкам навіть, якщо вони є кровними родичами. В уявленнях українців контактування з покійником може нашкодити як на самій жінці, так і дитині, тому таких контактів слід уникати: <...> **А якби котра з вас була перед злогами, видиши, скільки у фамілії молодих невісток, – щоби не йшла до тіла, аби не перепудилася, бо все може бути. Тіло може бути не дуже фayne, а набереться страху – дитину мертву потому може вродити. До тіла тяжкій жінці не конче йти. Надивилися діти й онуки, й невістки на бабу за життя. Їм стане, аби згадувати <...>** (3, с. 130). Крім того, не дозволяється допускати до тіла померлого осіб, що володіють надприродними силами чи ворожать. Тому родичі померлого мають слідкувати або до покійника не доступалися знахарки, ворожки, а надто відьми: **А тих, що люблять ворожити, не пускайте близько до тіла. Бо то таке можна наворожити на мертвій людині, що не одна жива, як мертва, стане! То є такі господиньки, й у нашому селі є, що на ворожці з мерця пенсію би собі заробляли. Роботи їм не дай, а дай лише дірватися в хату, де хтось спокійнився!** (3, с. 128). Імовірно такі заборони спричинені вірою в те, що предмети, які перебували в контакті з померлим (власні речі, земля з кладовища, вода або їжа для мерця тощо), набувають магічних властивостей і стають також табуйованими. Зазначена група осіб через використання таких предметів завдяки магічним обрядам може

насилати вроки на живих людей. Необхідність дотримання згаданого вище табу пояснюється негативними наслідками, які можуть спіткати порушника (*не одна жива, як мертва, стане*).

Важливим є також виконання післяпоховальних правил. Неприпустимим за українським звичаєм є святкування весілля чи відвідування веселих заходів протягом певного періоду після смерті одного з родичів: ***На весіллях до року не співайте й не гуляйте, бо то не годиться, та й від людей встид буде. Мені там уже однаково буде, чи ви веселитесь, чи ні, але то є такий закон людський і не треба його переступати*** (3, с. 130). Численні імперативні заперечні дієслівні конструкції (*не говоріть, не приказуйте, не сваріться, не ридайте, не співайте, не гуляйте* тощо) підкреслюють високу категоричність накладених заборон та сувору необхідність їх дотримання.

Викладене вище дає змогу зробити висновок, що мовленнєвій практиці українців властиве уникання лексем на позначення концепту *смерть*, ядерних і периферійних компонентів цього образу (*мрець, вмирати* тощо). Актуалізація цих табу представлена здебільшого евфемістичними заміниками центральних номінацій, вираженими за допомогою інших ціннісно-значущих символів (*земля, світ, душа, лава* тощо). Декодування таких перифразів потребує наявності контекстуального супроводу та знання культурних особливостей української лінгвоспільноти. Подальші наукові пошуки вбачаємо у вивченні табу, дотичних до інших концептів української культури.

Література

1. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / А. Вежбицкая; [пер. с англ. Е. В. Падучевой]. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.
2. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: [словник-довідник] / В. В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
3. Зеленин Д. К. Табу слов у народів Восточної Європи и Северної Азії / Д. К. Зеленин // Сб. музея антропологии и этнографии. – 1929. – Т. VIII. – 152 с.
4. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
5. Лепеха Т. В. Українознавство: [навчальний посібник] / Т. В. Лепеха. – К.: Просвіта, 2005. – 374 с.
6. Лозко Г. С. Українське народознавство / Г. С. Лозко. – Харків: Мандрівець, 2011. – 512 с.
7. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика: [учебное пособие] / В. А. Маслова. – Мн.: ТетраСистемс, 2004. – 256 с.

8. Попова З. Д. Проблема моделирования концептов в лингвокогнитивных исследованиях / З. Д. Попова, И. А. Стернин // Мир человека и мир языка : [коллективная монография]. – Кемерово : Комплекс «Графика». – 356 с.

Список використаних джерел

1. Грінченко Б. Олеся : оповідання / Б. Грінченко. – Торонто : ОПЛІДМ, 1977. – 13 с.
2. Жадан С. Месопотамія : Роман / С. Жадан. – Харків : Книжковий клуб, 2014. – 368 с.
3. Матіос М. Нація / М. Матіос. – Львів : Кальварія, 2002. – 216 с.
4. Мирний П. Лімерівна // Зібрання творів : у 7 т., Т. 6. / П. Мирний. – К., 1970. С.9–75
5. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.

Стаття надійшла до редакції 09.11.2015 р.